

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/3

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

SCHELHAMMER ZSÓFIA	
Tinódi ismeretlen verseiről	5
JANKOVITS LÁSZLÓ	
„Septima iam”: Ismétlés és variáció Janus Pannonius <i>Ad somnum</i> ában	21
ASZTALOS VERONKA-ÖRSIKE	
Színészi vendégjáték mint újraértelmezés	
Eleonora Duse 1892–93-as budapesti <i>Nórái</i>	27

KRITIKAI LAPOK

KERPICS JUDIT	
A betstelen Szivonyánék próbatételei	42
LACZHÁZI GYULA	
Bepillantás a kora újkori családok érzelmi gyakorlataiba	47

HASZNOS MULATSÁGOK

S. LACZKÓ ANDRÁS	
Kemény Zsigmond indiánjai	
A <i>Poharazás alatt</i> Amerika-ábrázolásáról	56

S. Laczkó András

Kemény Zsigmond indiánjai

A Poharazás alatt Amerika-ábrázolásáról

Kemény Zsigmond *Poharazás alatt* című beszélyfüzérének keretelbeszélésében egy italozó férfitársaság tagjai között vita alakul ki a szépség abszolút vagy relatív voltát, majd ezt követően a szerelem és házastársi hűség kérdéseit illetően. A kompanya a vita eldöntésére a körükben tartózkodó, világutazó hírében álló Taddé doktort kéri fel, aki a döntőbírói szerep felvállalása előtt ugyan kitér, ám hajlandó előadni két, a szóban forgó tárggyal összefüggő történetet saját úti élményei sorából. A doktor mindkét elbeszélése egzotikus környezetben játszódik; az *Egy kaland a Missouri mellől* az észak-amerikai indiánok közé vezeti hallgatóit/olvasóit, az *Erény és illem* című pedig Indiába. Az előbbi történet szerint Taddénak Ellis nevű amerikai barátja, aki az Egyesült Államok nevében folytat tárgyalásokat az indiánokkal, felajánlja, hogy elkísérheti következő útjára. A St. Louisból induló páros a Missourin fölfelé megtett hosszú utazást követően megérkezik egy konkrétan meg nem nevezett törzshöz. Az Ellis és a törzs jenkikkel szemben bizalmatlan, sőt ellenséges vezetője között zajló tárgyalások eleinte nem kecsegtetnek sikerrel az amerikai számára. Ám egy bölényvadászati alkalmával a különös bátorságról tanúbizonyságot tevő Taddé elnyeri a főnök fiának barátságát, aminek egyik jeleként az, mint „legkitűnőbb vendégi jogot”, felajánlja neki szép és fiatal feleségét, Matabát. A doktor – noha észreveszi, hogy a nő vonakodás nélkül engedne férje akaratának – elutasítja a számára szokatlan, az „európai polgárisodás” felől szemlélve elfogadhatatlan gesztust. Miközben azonban a törzsfőnök fiának közbenjárása nyomán Ellis küldetése végül sikerrel zárul, s az utazók elbúcsúznak vendéglátóiktól, Taddéban fellángol a Mataba iránti szerelem, de meglepődve tapasztalja, hogy az asszony már teljesen közömbös vele szemben. Bár a hazaúton a doktor megfogadja, hogy többé nem gondol a „szívtelen Matabára”, annak viselkedését olyan különösnek, a „lélektan rendes szabályaival” olyannyira ellentétesnek találja, hogy képtelen elfelejteni a nőt. A szokások és erkölcsök relatív voltát demonstrálni hivatott történet végén az indiánokat három év elteltével ismét meglátogató Taddé már a megözvegyült, s a törzs egybehangzó véleménye szerint férje elvesztése miatt érzett fájdalmába beleőrült Matabát látja viszont, aki még csak fel sem ismeri őt.

Ami a *Poharazás alatt* „indiántörténetének” forrását illeti, arról 1923-ban megjelent monográfiájában már Papp Ferenc megállapította, hogy „Kemény a rejtel-

mes idegen élményeit Catlin vadászképei nyomán állította össze”.¹ Papp azonban nem George Catlin valamely konkrét művére alapozta állítását. Ezt már csak azért sem tehetette, mivel a festőként, utazóként, az utazásai során megismert különböző indián törzsek életmódját és szokásait leíró művek szerzőjeként, valamint a több amerikai és európai városban is bemutatott, saját festményei mellett az általa gyűjtött használati tárgyakból, ruhákból stb. álló *Indian Gallery*vel világhírnévre szert tevő amerikai – ellentétben azzal, amit az irodalomtörténész megjegyzése sugall – nem írt kifejezetten vadászati tárgyú munkákat. A beszélyfüzér 1853-as *Déliabéli* közlése² után két évvel a *Vasárnapi Újság* hasábjain viszont *Vadászképek a nagy világból* címen napvilágot látott egy három darabból álló sorozat, s ennek részeként, forrásmegjelölés nélkül valóban megjelent egy az amerikai szerzőhöz kapcsolható rövid közlemény, a *Bivalvadászat az északamerikai mezőségeken* (Catlin nyomán Dr. Hegedüs). A monográfus forráshivatkozása erre, a Kemény elbeszélésének egyes helyeivel csaknem szó szerint egyező szövegre utal.³

Noha Papp Ferenc nem nevezte meg Catlin egyetlen művét sem a magyar szövegek konkrét forrásaként, annak meghatározása – témája és korabeli ismertsége miatt – nem jelent különösebb nehézséget. Az ugyanis nem más, mint a szerző első és egyben legfontosabb könyve, az első ízben 1841-ben megjelent, Catlin az 1830-as évek folyamán különböző indián törzsekhez tett utazásairól beszámoló *Letters and Notes on the Manners, Customs and Condition of the North American Indians*. Kemény és Dr. Hegedüs ennek csaknem egyező, könnyen azonosítható szöveghelyeit használta fel: a St. Louisból induló, a Missourin felfelé hajózva megtett út leírásának (3. levél) egyes részei mellett egy fehér prémvadászok, az American Fur Company tagjai társaságában átélt bölényvadászat elbeszélését (4. levél), valamint egy harmadik helyszínen, a Teton folyó torkolatának közelében látott „sós rétek” rajzát (27. levél).⁴ Noha a két magyar szerző a *Letters and Notes* csaknem pontosan megegyező szcénáit fűzte egybe a maga írásában, azok egymással való közvetlen kapcsolata mégis kizárható. A *Vadászképek* és az *Egy kaland a Missourin mellől* – azon túl, hogy ez utóbbi indiánokra cserélte a vadászjelenet valódi résztvevőit – abban is különbözik egymástól, hogy íróik a három szöveghely nem egészen azonos elemeit használták fel, illetve hagyták ki, s azokat más sorrendben építették be a maguk egyes kifejezések fordítása tekintetében is eltéréseket mutató elbeszélésébe.⁵ Az is erősen kétséges, hogy Kemény és Dr. Hegedüs közvetlenül a

1 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II. kötet, Bp., MTA, 1923, 177.

2 KEMÉNY Zsigmond, *Poharazás alatt*, Délibáb, 1853. május 8., 581–596; május 22., 645–659; május 29., 683–689.

3 *Vasárnapi Újság*, 1855. február 4., 35–36. – A szöveg az 1850-es években a hetilapnak számos ismeretterjesztő cikket fordító Hegedüs Lajos átdolgozásait közlő sorozat középső darabja. Elsőként a *Zergevadászat a sveiczi havasokban*, a *Vadászképek* zárásaként pedig a *Krokodilvadászat Afrikában* jelent meg Tschudi Ferenc, illetve Arago írásai nyomán. (Vö. *Vasárnapi Újság*, 1855. január 21., 18–20; illetve március 4., 69–70.)

4 Vö. George CATLIN, *Letters and Notes on the Manners, Customs and Condition of the North American Indians*, vol. 1., London, 1841, 17–28; 216–225.

5 Néhány példát említve: Hegedüs a 27. levél sós mezőinek egyetlen mondatba sűrített leírását a hajójút (3. levél) és a bölényvadászat (4. levél) átkötésére használta, kiegészítve azt egy Keménynél nem szereplő szövegrésszel, a bölény mint állatfaj jellemzésével, amely Catlin

Letters and Notes alapján dolgozott volna. Az eredetiben egymással össze nem függő azonos szöveghelyek átvétele inkább kompilált forrásra (vagy forrásokra) utalhat. Ezt valószínűsíti, hogy az 1840-es évek elején Európában turnézó amerikai gyűjteményéről és könyvéről a korabeli külföldi sajtóban több részletes, hosszú citátumokat közlő ismertetés is megjelent, a szöveg egyes részei pedig, mint a negyedik levélben előadott izgalmas vadászkaland, több kiadványban önálló elbeszélésként is napvilágot láttak.⁶ Ez pedig felveti annak lehetőségét, hogy a két magyar szerző közvetlen (és esetleg azonos) mintája nem az 1850-es évekig többször is kiadott nagy sikerű könyv,⁷ hanem valamely egykorú szemelvényes folyóiratközlés vagy gyűjteményes kötet volt.

(*A nyelv – Chateaubriand és Cooper*) Azt, hogy Kemény kezében nem járt Catlin első könyve, beszélyfüzérének szövege igen valószínűvé teszi. Az *Egy kaland a Missouri mellől* története nem merül ki az utazás és vadászat leírásában, hiszen az a keretelbeszélésben meghatározott célja szerint elsősorban a szerelemmel, házassággal és hűséggel kapcsolatos kérdések eldöntését segítő példázat, középpontjában ezért inkább az erkölcs és szokások, s nem az izgalmas kalandok állnak. Ennek megfelelően Taddé doktor beszél az őt és barátját, Ellist vendégül látó – közelebbről meg nem nevezett – indián törzs életmódjáról, némi betekintést nyújtva a közösség felépítésébe és működésébe, különös tekintettel a férfiak és nők közti

könyvében valóban e két hely között olvasható (vö. CATLIN, *i. m.*, 23–24.), míg a *Poharazás alatt*ban ugyanez a természeti jelenség a vadászat helyszínének leírásában szerepel. A *Vasárnapi Újság* cikke jóval több részletet közöl a Missourit övező prérrik látványáról, ellenben hiányzik belőle a vadászat néhány, Taddé beszámolójában felbukkanó eleme (például a tollak szélbe szórásának mozzanata vagy a fegyverek bemutatása). Néhány jellegzetes szó fordítása is eltérést mutat; a 'cotton tree' Keménynél 'gyapotfa', míg a *Vadászképekben* 'pamutfa' alakban kerül elő, a hajszához használt, kifejezetten erre a feladatra nevelt lovakat (Catlinnél 'buffalo horses') Hegedűs 'bivalparipaként' megnevezi, Kemény viszont csak körülírja stb. Arra is akad példa, hogy a két szerző Catlin egyazon mondatának különböző részeit veszi át. A bölények üldözésére induló társaság előkészületeinek elbeszélésében Catlin szól a muníció elhelyezéséről: „cartridges are prepared and placed in the waistcoat pocket, or a half dozen bullets »threwed into the mouth.«” (CATLIN, *i. m.*, 25.) A *Vasárnapi Újságban* olvasható szöveg ennek csak első („egy pár töltényt mellényzsebébe téve”), az *Egy kaland a Missouri mellől* viszont kizárólag a második („néhány golyót szájunkba fogánk”) részét hozza.

6 A könyvről és a gyűjteményről szóló terjedelmes beszámolók némelyike a magyar szerzők átvette szöveghelyek mindegyikét pontosan idézi, más esetekben csak részlegesen az egyezések. (Vö. például *The Monthly Review*, vol. III. (september to december), London, 1841, 318–339; *Tait's Edinburgh Magazine*, vol. VIII., Edinburgh, 1841, 792–801; ill. vol. IX., Edinburgh, 1842, 106–117; *The Athenaeum*, London, 1841, 755–759; 792–794; *The Museum of Foreign Literature, Science and Art*, vol. XV., Philadelphia, 1841, 495–502. stb.) Egyes kiadványok tematikus szempontok alapján kompilálták Catlin bizonyos szöveghelyeit. Így csak a bölényekről és vadászatukról szóló passzusokat vette át *Hunting Buffaloes* címen a *Mirror of Olden Time Border Life* vonatkozó fejezete (vö. *Mirror of Olden Time Border Life*, compiled from authentic sources by J. PRITTS, Abingdon, S. S. Miles, 1849, 609–619.)

7 A *Letters and Notes*, amelynek az 1850-es évekre már számos angol nyelvű kiadása megjelent, 1848-ban németül is napvilágot látott. (Vö. G. CATLIN, *Die Indianer Nord-Amerikas*, übers. Heinrich BERGHAUS, Brüssel und Leipzig, Carl Ruquardt, 1848.)

kapcsolatokra. Noha hasonló kérdésekkel, mint azt címében jelzi, természetesen Catlin könyve is részletekbe menően foglalkozik, ám a *Poharazás alatt* az említett, indiánokat egyébként az eredetiben nem szerepeltető, így azokra vonatkozó információkat sem tartalmazó helyeken túl nem mutat egyezést az angol szöveggel. A két mű konkordanciája pedig ez utóbbiakat leszámítva nem terjed túl a témával kapcsolatos olyan közhelyeken, mint az indián nők nehéz életének említése vagy a skalpolás szokására történő utalás, ám ezekre vonatkozó információit Kemény számtalan más forrásból is meríthette.⁸ Ha tehát Kemény olvasta is a *Letters and Notest*, úgy különös módon éppen annak Taddé doktor elbeszélésével közös célkitűzése, az indiánok szokásainak és erkölcsseinek bemutatása tekintetében nem igazán támaszkodott rá. Olyannyira nem, hogy az *Egy kaland a Missouri mellől* indiánjait már csak a köztük lévő, viszonylag könnyen felismerhető nyelvi differencia miatt is bajosan lehetne azonosítani a Catlin által leírt számos törzs bármelyikével. Taddé elbeszélésében valójában csak két „indián” szó szerepel, amelyek értelme a beszélyfűzer olvasói számára világosan kiderül; a főnök jelentésű ’mikó’ és az említésének kontextusában a más szövegekben gyakran „Nagy Szellemnek” hívott, teremő (fő)isten megnevezéseként érthető ’manitto’. Catlin persze ennél jóval részletesebb tájékoztatással szolgál ugyanebben a témában. A *Letters and No-*

8 Ami az indián nők nehéz életét illeti, Kemény jellemzéséhez hasonló helyeket a *Letters and Notes*ban is találni ugyan (vö. például CATLIN, *i. m.*, 118–121.), de azok nem mutatnak szövegszerű egyezést a magyar elbeszéléssel. Maga a leírt jelenség pedig olyan közhelynek számít, amely szinte minden Amerika őslakóiról szóló műben előkerül. A nagy számban idézhető példák közül csak néhány, a XIX. század első felében magyar nyelven is napvilágot látott kiadványt említve: *Robertson Vilhelm’ Amerikai históriája* oldalakon keresztül foglalkozik a témával, s azt állítja, hogy a világ valamennyi „vad” népével összevetve az indián asszonyok sorsa a legsanyarúbb, olyannyira, hogy „az Örökös szolgaság igen gyenge név, az ő nyomorúságoknak ki fejezésére”. (*Robertson Vilhelm’ Amerikai históriája*, első kötet, ford. TANÁRKI János, Pest, Patzkó Ferenc József, 1807, 461.) Egy az Egyesült Államok történetéről szóló, s magyarul 1836-ban egyszerre két fordításban is megjelent könyv nemcsak a nőkre háramló munka nehézségét és a velük szembeni durva bánásmódot emeli ki, hanem megemlíti azt a Taddé elbeszélése szempontjából központi jelentőségű szokást is, hogy az indiánok „feleségeiket, leányaikat vagy húgaikat unszolják is az idegeneket a’ legnagyobb női kegyben részesíteni, mit a’ vendégszeretés legbiztosabb jelének tartanak”. (Vö. *Az Éjszakamerikai egyesült országok’ története*, I. kötet, Drezdei tanító Hermann Ágoston fordítása szerint magyarázta VELENCZEI Gábor [Bajza József], Buda, a’ Magy. Kir. Egyetem betűivel, 1836, 22–26; illetve *Az Éjszak-Amerikai Szövetséges Státusok története*, I. kötet, Hermann Ágoston professor után fordította SASKU Károly, Pest, Trattner – Károlyi, 1836, 26–30; az idézett rész az előbbi 25–26. oldalán olvasható.) A Kis János kiadta *Weld Izsák’ utazásaiban* pedig egy az *Egy kaland a Missouri mellől*ből is ismerős összehasonlítás olvasható: „Itt az aszszonyokra egészen más szemekkel néznek, mint Európában; úgy bánnak velek, mint a’ rabszolgákkal [...] minden nehéz munkákat meg kell tenni.” (*Weld Izsák’ utazásai Éjszaki Amerikában Státusaiban és felső ’s alsó Canada’ tartományaiban*, ford. BARANYAY Ferenc, Pest, Trattner János Tamás, 1818, 276.) Az Isaac Weldet németből fordító Baranyay Ferenc, csakúgy mint Kemény, ’skalpiroz’ alakban használja a fejbőr haditrófeaként való lenyúzására utaló – egyébként persze más forrásokban is gyakran előforduló – szó igei formáját. (Vö. *Uo.*, 267.) De csaknem ugyanígy olvasható az *Az Éjszakamerikai egyesült országok’ története*iben is: „Szép dicsőség még a’ hajnyúzás (scalpirozás) is.” (*I. m.*, 44.)

tes második kötetéhez csatolt függelékben egyebek mellett egy rövid szószeretetet is közölt (*B-appendix*), amelyben az általa meglátogatott egyes törzsek (sziú, tuszkaróra, mandan stb.) nyelvének néhány fontosabb szavát, kifejezését adta meg. Ezek között jelentőségük miatt természetesen éppúgy szerepel a 'Great Spirit', mint az 'A great chief' kifejezés, azonban egyik nyelv esetében sem a Kemény által használt vagy arra akár csak emlékeztető formában.⁹ A két szó tehát minden bizonnyal nem Catlin 1841-es könyvéből, hanem valamilyen más úton kerülhetett az elbeszélésbe.

Közülük a kevésbé közismert 'miko' szó – a Taddé történetében használttal azonos jelentésben – a muscogean nyelvcsaládba tartozó nyelvekben fordul elő.¹⁰ Az ezeket beszélő creek, muscogee és szeminol törzseket ugyan művének második kötetében röviden Catlin is bemutatta,¹¹ de nyelvük egyetlen szavát sem vette fel szószeretébe, s a 'miko' (vagy 'mico') kifejezés másutt sem bukkan fel a szövegben. A muscogean nyelveket beszélő törzsek azonban számos egyéb forrásból is ismertek lehettek a XIX. századi európai és magyar közönség számára. A creekek többek között fontos szerepet kaptak Tocqueville *De la démocratie en Amérique* című művében, az őslakosok kilátástalan helyzetéről szóló fejezet példái között.¹² Az 1841 és 1843 között teljes terjedelmében magyarul is megjelent nagy jelentőségű mű mellett több hazai kiadvány szintén megemlíttette őket, így a Kis János által kiadott *Nevezetes Utazások Tárháza* sorozat hatodik köteteként napvilágot látott *Weld Izsák' utazásai* vagy az 1836-os *Az Északamerikai Egyesült Országok' történetei*.¹³ A szeminolok pedig a Florida területén évtizedekig elhúzódóan zajló konfliktussorozat, a három ún. szeminol háború (1816–1858), s különösen a másodikban (1835–1842) fiatalon elhunyt híres vezérük, Osceola révén váltak ismertté, akiről számos rövidebb írás mellett könyvek is jelentek meg.¹⁴ A már fogságba került híres főnökkel való találkozását Catlin a *Letters and Notes*ban szintén megörökítette, s elkészítette portréját is.¹⁵ A még zajló háborút útirajzában a negyvenes évek elején Amerikában járó (majd később ott le is telepedő) Haraszthy Ágoston

9 Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol 1., 262; 265.

10 Vö. *Mico*, n. 2, *OED Online*, Oxford University Press; www.oed.com

11 Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. II., 122–123; 218–222.

12 A szöveghelyet a XIX. századi magyar fordításban lásd TOCQUEVILLE Elek, *A' demokraciát Amerikában*, II. kötet, ford. FÁBIÁN Gábor, Buda, a' Magyar Királyi Egyetemenél, 1841, 250–279.

13 Vö. *Weld Izsák' utazásai...*, i. m., 252; illetve *Az Északamerikai Egyesült Országok' történetei*, i. m., 50. – A creek és a szeminol indiánok szerepelnek Bölöni Farkas Sándornál is az „Egyesült Státusokban megmaradt Indusok” regiszterében. (Vö. BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Utazás Észak Amerikában*, Kolozsvár, Tischl János, 1834, 199.) Az előbbiekről (*Creeks*) szócikket közölt az *Újabb kori ismeretek tára*, amely ural a 'Meskogeas' törzsszel való kapcsolatukra is. (Vö. *Újabb kori ismeretek tára*, II. kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1850, 227.)

14 *Osceola; or, Fact and Fiction: A Tale of the Seminole War – by a Southerner*, New York, Harper & Brothers, 1838; *A Narrative of the Early Days and Remembrances of Ocoola Nickanoochee, Prince of Econchatti (Young Seminole Indian; Son of Econchatti-mico; King of the Red Hills, in Florida) – written by his guardian*, London, Hatchard and Son, 1841.

15 CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol II., 219–222.

ugyancsak megemlítette.¹⁶ Nemcsak a népnevek, hanem maga a kérdéses szó, a 'mico'/'miko' is felbukkant több korabeli földrajzi és etnográfiai tárgyú, illetve a szeminol háborúhoz kapcsolódó kiadványban és szépirodalmi munkákban is, s bár emiatt annak forrása nem állapítható meg teljes bizonyossággal, népszerűsége és egy – a későbbiekben tárgyalandó – valószínűsíthető szövegátvétel miatt vélhetően a XIX. század eleji francia irodalom egyik legsikeresebb regényén, Chateaubriand *Ataláján* keresztül juthatott el Keményhez.¹⁷ Chateaubriand amerikai útja során találkozott a creekekkel, s a rá saját bevallása szerint nagy hatást gyakorló esemény több fikciós (*Atala; René; Les Natches*) és nem fikciós (*Voyage en Amérique; Mémoires d'outre tomb*) művében is nyomot hagyott. Legismertebb szépirodalmi munkájában Atala népének, a szeminol (siminol) és muscogee (muscogulges) törzsek alkotta szövetségnek a fővezére viseli a „Mico” címet, amelynek jelentését a történetet elbeszélő Chactas egyértelműen tudatja az őt hallgató Renével („Le Mico, ou le chef de la nation”).¹⁸

A doktor által említett másik „indian” szó, a 'manitto' forrását, éppen gyakori előfordulása miatt még nehezebb egyértelműen megállapítani. A kifejezés többször előfordul az *Atalában* és Chateaubriand más említett műveiben is, ám írásmódja és értelme határozottan eltér a beszélyfüzérbelitől. Chateaubriand a 'Manitou'-ként átirított szót a legtöbb esetben többes számban, köznévi értelemben használta: az álmokat magyarázó varázslók a Manitoukkal tanácskoznak („Les jongleurs interprètent les songes; on consulte les Manitous”); az *Atala* és saját történetét elmesélő Chactas szerint törzse azért vesztett csatát, mert Areskoui, a háború istene és a Manitouk nem voltak kegyesek hozzájuk („Areskoui, et les Manitous ne nous furent pas favorables”) stb.¹⁹ Még azok az esetek is, amelyekben a szó egyes száma szerepel, implikálják a többes számot: így például a regény egyik jelentében a Chactas-t kiszabadító Atalát kísértetnek vélő, álmából felriadó indián űr a *saját* Manitouját hívja („L'Indien croit que c'est l'Esprit des ruines; il se

16 MOKCSAI HARASZTHY Ágoston, *Utazás Északamerikában*, I. kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1844, 224–225. – Az *Újabb kori ismeretek tárának Egyesült státusok Éjszak amerikában* szócikkének Florida államot ismertető része ugyancsak foglalkozott a háborúval. (Vö. *Újabb kori ismeretek tára, i. m.*, 583.) A szeminol háború témájának megjelenéséről a reformkori magyar sajtóban (*Jelenkor, Pesti Hírlap*), illetve annak a hazai politikai diskurzusban betöltött szerepéről lásd ZÁVODSZKY Géza, *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország – A kezdetektől 1848-ig*, Bp., Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó, 1992, 180; 191–192.

17 A *Poharzás alatt*ról szólva már Papp Ferenc is utalt az *Atalára*, de – Jósika *A könnyelműek* című, részben Kanadában játszódó regényével együtt – csupán mint az Amerika-téma irodalmi előzményére. A regénynek igen hamar megjelent a magyarítása, 1821-ben pedig egy ez alapján készült dráma is napvilágot látott. (Vö. SATÓBRIAND Agoston Ferncz, *Atala, vagy két indus szerelme a luiziánai pusztákon*, ford. B[OZÓKY] I[stván], Pozsony, Belnay, 1803; BONYHÁDI PERCZELL Imre, *Atala, vagy a Két Indus' Szerelme a' Luiziánai Pusztákon*, Pest, Trattner János Tamás, 1821.)

18 François-Auguste CHATEAUBRIAND, *Atala, ou les amours de deux sauvages dans le désert*, Paris, Migneret–Dupont, 1801, 48.

19 *Uo.*, 13; 16.

recouche épouvanté, en fermant les yeux, et en invoquant son Manitou”).²⁰ Mivel Chactas elbeszélése, amely egy törzsi ünnepséggel leírásával némi betekintést nyújt a creekek mitológiájába, amelyben szerepelnek határozott karakterrel és saját névvel bíró istenek is (mint a már említett Areskoui vagy a vizek istene Mischa-bou stb.), a „Manitou” kifejezés az olvasó számára, az erre vonatkozó részletesebb magyarázat hiányában is, egyértelműen kisebb istenségek vagy szellemek közös megnevezésére szolgáló gyűjtőnévként értelmezhető. Ezzel szemben a *Poharazás alattban* az ifjú miko inkább teremtő (fő)istenként utal rá Taddé bátorságát dicsérve („Neked manitto erős lelket adott.”), vagyis a Catlin szöszedetében is szereplő „Great Spirit” fogalmának megfelelően használja a kifejezést. Észak-Amerika őslakosainak hitvilágával kapcsolatos információkkal persze számtalan különböző forrás szolgált a XIX. században. Az eltérő részletességű (és megalapozottságú) leírásokat, olykor csupán rövid utalásokat tartalmazó szövegek többféle írásmóddal és eltérő jelentésekben utalnak a ’Manitou’-ra. Az *Éjszakamerikai Egyesült Országok’ történetei* az *Atala* mitológiájához hasonlóan foglalt állást a kérdésben; az itt ’Manitu’ alakban szereplő név nem a „nagy és jó szellemet, az élet’ atyját és urát, az ég’ és föld’ ’s minden egyéb teremtmény’ alkotóját” jelöli, hanem a jó és rossz „alárendelt lelkek” közül elsősorban az előbbi, „védelmeknek” tartott, jószálmokat hozó lényeket.²¹ Az *Indian Gallery*-ről szóló egyik angol nyelvű beszámoló szerint ellenben a ’Manito’ az egész kontinensen általánosan elterjedtnek mondott dualista mitológia gonosz istenségének neve: „The religion of the red man in both continents of America consist universally of a belief in a Great and Good Spirit, and in a »Manito«, or Evil Genius.”²² Hasonló jelentésben szerepel ennek egyik változata (’Kitchimanitou’)²³ az *Atala* említett törzsi szertartásában is, azonban a történetet elbeszélő Chactas, noha számos alkalommal használja mind a ’Manitou’, mind a „le Grand Esprit” (Nagy Szellem) kifejezést, jelentésüket mindannyiszor határozottan megkülönbözteti egymástól. (Ez utóbbit a *Les Natches* egy helyén, egykori pártfogójához, Lopezhez intézett szavaiban egyértelműen a keresztény istennel azonosítja: „le Grand-Esprit: celui que vous apellez le Seigneur.”)²⁴ Az *Egy*

20 *Uo.*, 64. – A törzs (fő)istenének faragott bálványaként jelenítette meg „Manitou” egy az *Atalából* készült, a történetet a színpadi látványra koncentrálnak jelentősen átalakító háromfelvonásos pantomim. (Vö. Augustin HAPDÉ, *Atala et Chactas, ou les deux sauvages du désert*, Paris, Barea, 1817, 22–28.)

21 *Az Éjszakamerikai egyesült országok’ történetei*, i. m., 30–31. – Ugyanezt az alakot hozta a könyv másik magyar fordítása is. (Vö. *Az Éjszak-Amerikai Szövetséges Státusok történetei*, i. m., 36.) Hasonló értelemben, de ’Manitous’ alakban szerepel a szó Robertson Vilhelm’ *Amérikai történetében*. (Vö. i. m., 556.) Ebben az esetben azonban nyilvánvalóan nyomdahiábáról van szó; Charlevoix a szövegrész forrásaként megadott könyvében ’Manitou’-ként szerepel a kifejezés. (Vö. Pierre-François-Xavier de CHARLEVOIX, *Histoire et description générale de la Nouvelle France*, tome III., Paris, Rollin Fils, 1744, 347.)

22 *Catlin’s Indian Gallery, The Quarely Review*, vol. LXV (December 1839 – March 1840), London, 1840, 396.

23 „Le jongleur invoque Michabou, génie des eaux. Il raconte les guerres du grand Lièvre contre Kitchimanitou, dieu du mal.” – CHATEAUBRIAND, *Atala, ou les amours...*, i. m., 56.

24 *Oeuvres complètes de Chateaubriand*, tome II., Paris, Desrez – Lefèvre, 1838, 501.

kaland a Missouri mellől ifjú mikójának dicséretében felsejlő manitto-kép, ahogy Chateaubriand-tól, úgy Catlintól sem eredeztethető, egyszerűen azért, mivel a *Letters and Notes* szövedete szerint az amerikai utazó által meglátogatott törzsek máshogy nevezték meg a Nagy Szellemet.

Az algonkin, vagyis az elsősorban az Atlanti-óceán partvidékének északi részén, valamint a Nagy Tavak vidékén élő népek beszélte nyelvekből eredő szó a Kemény használta írásmóddal és jelentésben számos ezekhez a területekhez kapcsolódó szövegben előfordul. Közülük a legismertebb James Fenimore Cooper 1823 és 1841 között megjelent Bórharisnya-történeteinek legsikeresebb darabja, a hétéves háború egyik eseményét feldolgozó (s címében is egy algonkin népre utaló) *Az utolsó mohikán* (*The Last of the Mohicans*, 1826), amely 1845-ben jelent meg magyarul Hartlebennél, Gondol Dániel fordításában. Ennek a munkának – amely a többek között Kemény első regénye, a *Gyulai Pál* 1847-es kiadása ötödik kötetének végén is olvasható kiadói reklámszöveg szerint „saját nemében fölülmullatlanul áll, s valódi mintaregényül szolgálhat”²⁵ – mind eredetije, mind magyar fordítása a Taddé előadta történetben is használt ’manitto’ szóalakot hozza. S ami ennél fontosabb, Cooper ’manitto’-ja megfelel a Kemény-elbeszélés egyetlen mondatából sejthető istenképnek. A szó a regény második felében többször is felbukkan (például annak egyik legemlékezetesebb helyén, Unkas harci dalában),²⁶ s említéseiből egy omnipotens, törvénykező („az igazság Manitto törvénye”) és büntető isten képe rajzolódik ki („még nem telt be Manitto haragja”).²⁷ Noha ugyanezzel a szóalakkal és jelentéssel más XIX. századi szövegekben is találkozni, a korabeli hazai közönség számára az leginkább talán Cooper történelmi regényéből lehetett ismert. Maguk az „indián” szavak tehát, bár forrásuk egyértelmű megjelölése aligha lehetséges, feszültséget keltő idegen elemként épülnek be Taddé történetének Catlin szövegéből kompilált passzusaiiba.

(*Életmód – Haraszthy Ágoston*) Taddé elbeszélésének centrumában az indiánok (házassági) szokásai állnak, ám – mint azt korábban jeleztem – az ezzel összefüggő kérdések tekintetében Kemény szövege és George Catlin 1841-es könyve csak igen általános egyezéseket mutat. Ugyanerre az eredményre juthatunk, ha az *Egy kaland a Missouri mellől*t Chateaubriand vagy Cooper regényeivel vetjük össze;

25 Vö. KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, 5. kötet, Pest, Hartleben C. A., 1847, oldalszám nélkül.

26 Vö. COOPER, *Az utolsó mohikán*, II. kötet, ford. GONDOL Dániel, Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1845, 253–254; illetve J. F. COOPER, *The Last of the Mohicans; A Narrative of 1757*, vol. II., London, John Miller, 1826, 216.

27 COOPER, *Az utolsó mohikán*, i. m., 229; 301. – A szónak Cooper olvasója nem is igazán tulajdoníthat ettől eltérő értelmet, hiszen „Hawk-eye” magyarázata szerint valamennyi indián nép monotheista: „Őn rágalmazza az indus természetet, szólott a kém. Még a mingók is az egy élő istent imádják. Színem szégyenére mondom, gaz hazudság a fehéréktől, mikor azt állítják, hogy a rengetegbeli bajnokok tédret hajtottak faragott képek előtt. Iparkodnak ugyan békeségben élni az ördöggel, és ki is ne kívánná azt, mivel annak nyakára ülni nem lehet? Mind a mellett ők csak a nagy szellemnek könyörögnek segedelemért és ótalomért.” (*Uo.*, 109.)

noha a szerelmi szál mindkét történetben központi jelentőséggel bír, s egyaránt szólnak mind a házasságról, mind általában a férfiak és nők kapcsolatait szabályozó szokásokról, közelebbi hasonlóság nem fedezhető fel köztük és a *Poharzás alattban* előadottak között. Nem így áll a helyzet Haraszthy Ágoston már említett, *Utazás Északamerikában* (1844) című útleírásával, amelyet a beszélyfüzér megjelenése előtt néhány évvel, 1850-ben már másodjára adott ki Heckenast Gusztáv.²⁸

Haraszthy Bölöni Farkas Sándorral, a reformkor jóval ismertebb amerikai útirajzának szerzőjével szemben nemcsak az államok „civilizált” területeit járta be, hanem felkeresett néhány a Mississippitől nyugatra élő, még hagyományos életmódot folytató „vad” törzset is. Az utazás e részének a könyv XIII. fejezetében kezdődő elbeszélése szerint Haraszthy és társai, Catlinhez és Taddé doktorhoz hasonlóan, ugyancsak St. Louis környékéről indultak az indián területek felé, de expedíciójuk más útvonalat követett; nem a Missourin fölfelé haladva, hanem közvetlenül a Mississippin átkelve kezdték meg az őslakosok kultúrájának felfedezését. A folyón túl rövidesen számos indián csoporttal kerültek kapcsolatba, s ezek a szöveg szerint egyébként minden esetben barátságos találkozások jobbra azonos rend szerint zajlottak; egyebek mellett az utazók megajándékozták a vezetőket, mire azok felkínálták nekik feleségeiket, leányaikat, aminek azok „minden szemérem és tiltakozás nélkül” készek voltak eleget tenni.²⁹ A szerző hallgat arról, hogy ő és társai bármikor is éltek volna a lehetőséggel, az útjukba akadó csoportok tagjait mindenestre eleinte igen csúnyának, majd az utazás előrehaladtával egyre szebbnek találta. Míg végül elértek a sauk és fox törzsek területeire, ahol Haraszthy Kemény elbeszéléséből is ismerős megfigyeléseket tett az indiánok házasságról: „Itt is minden terhet a nők viselnek, ők természetik a kukoricát, s kapálják földét, mi igen terhes [elsősorban a földművelésben használt eszközök Haraszthy által leírt fejletlensége miatt – S. L. A.]. Ha férjeik háborúba, vagy távolabb vadászatra mennek, az egész butort nőik viszik utánuk, mihez nem ritkán két gyerek járul, kiket szinte hurcolniuk kell, míg a férj nagy kényelmesen sétál elül tomahawkjával s nyilaival. Sokszor az anyák megölik leánygyermeküket, hogy anyjuk sanyarú sorsát elkerüljék. Ezen indiánok vendégeiket szívesen fogadják, s megkínálják nőikkel s leányaikkal, kik minden vonakodás nélkül követik férjük s atyjuk parancsát.”³⁰ A feleség felajánlásának az *Egy kaland a Missouri mellőlben* központi jelentőségű mozzanata mellett az indián nők sanyarú helyzetének a reformkori utazó idézett soraira emlékeztető jellemzését adják a Kemény-elbeszélés következő passzusai: „Az indus nők sorsa zordabb, mint az európai asszonyoké a legmíveltlenebb néposztálynál is. Mert nálunk mindenütt bizonyos lovagiasság uralkodik, mely a terhesebb foglalkozásokat nem engedi a gyöngye női kezeknek át. De a vörösbőrűeknél a férfi csak vadász és harcol. A többit, a mezei munkától

28 MOKCSAI HARASZTHY Ágoston, *Utazás Északamerikában* (két rész egy kötetben), Pest, Heckenast Gusztáv, 1850 – Haraszthy életéről, útirajzáról és annak reformkori népszerűségéről lásd ZÁVODSZKY, *i. m.*, 230–237.

29 Vö. MOKCSAI HARASZTHY, *i. m.*, 1844, I. kötet, 177; 196; 199.

30 *Uo.*, 199.

kezdve, mind a nőnek kell eligazítani. A férj még fegyvereit is velök takaríttatja ki, s gyakran velök viteti azon helyig, hol használhatja.”³¹

Az útleírás és a beszélyfüzér az észak-amerikai őslakosok életmódját illető konkordanciáinak sora azonban még szaporítható. Ezek közé tartozik az indiánok (elsősorban nők által művelt) kertjeinek említése, vagy az, hogy a főnök kunyhója csak nagyságában különbözik a többitől (ez utóbbira Haraszthy többször is utal).³² S némiképp gyanús, hogy az indián lakhelyeket „a Zaránd vagy Hunyad megyei oláh helységek *hurubái*”-val összevető hasonlat ötlete is Haraszthy egy szöveghelyének transzformációja: „Ezen wigwam fagalyakból s gömbölyűre vala építve, és akkora lehete, mint nálunk egy közönséges juhász kunyhó.”³³ Persze mind Haraszthy, mind Kemény megemlíti a leírt kultúrák néhány olyan általánosan ismert elemét, mint például a békepipa használata vagy a skalpolás, amelyek lényegében bármely más, hasonló tárgyú szövegből is származhatnak,³⁴ az *Utazás Éjszakamerikában* több, szintén jellegzetes kifejezését (wigwam, tomahawk stb.) pedig a *Poharzás alatt*ban nem találjuk meg, ám az említett reminiscenciák mégis az előbbi forrásként való felhasználását sejtetik.

(*Összemosódó tájképek, flóra és fauna – Catlin, Haraszthy, Chateaubriand*) Taddé kalandjai helyszíneiről, a Missouri vidékéről, valamint a prériről adott leírásaiban javarészt a *Letters and Notest* követi. A szcénák ábrázolásának másodkézből származó volta, ami az azt leleplező Papp Ferenc szerint kissé megtépázza az elbeszélő „nimbuszát”, nem merül ki azonban az amerikai utazó egyes szöveghelyeinek újrahasonosításában. Mindkét szóban forgó deskripció tartalmaz ugyanis olyan elemeket, amelyek nem azonosíthatók Catlinnél, ugyanakkor nem tarthatók egyértelműen Kemény írói leleményének sem.

A bölényvadászat ábrázolásában az amerikai szerzőt olykor műfordítói pontossággal követő Kemény az annak környezetét adó tájat az eredeti leírásban nem szereplő, ám Taddé számára természettudományos ismereteinek és utazói tapasztalatainak csillogtatására remek lehetőséget teremtő, sós patakok szabdalta lapály bemutatásával egészítette ki:

31 KEMÉNY Zsigmond, *Kisregények és elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 1997, 151.

32 Vö. MOKCSAI HARASZTHY, *i. m.*, 1844, I. kötet, 169; 197.

33 KEMÉNY, *Kisregények...*, *i. m.*, 150; illetve MOKCSAI HARASZTHY, *i. m.*, 1844, I. kötet, 160.

34 Az utóbbi esetben más forrásra utal, hogy Haraszthy csak körülírja a „fejbőr lefejtésének” szokását, de nem alkalmazza az ennek megjelölésére szolgáló szót. (Vö. MOKCSAI HARASZTHY, *i. m.*, 1844, I. kötet, 171–172.) A Kemény használta forma, mint arról már szó esett, a *Weld Izsák' utazása*iban olvashatóval azonos, ami persze nem igazolja közvetlen kapcsolatukat. Érdekességgé megjegyezhető, hogy Haraszthy kompániájának tagjai között szerepel egy Roges doctor néven emlegetett német, aki a vadászatokon is részt vesz, bár Taddétól eltérően inkább komikus, semmint hősies figuraként.

„Félóra alatt az erdőn lovainkat átvezetve, a hegytetőre értünk, honnan nyílt, szabad kilátás tárult egy hullámozó és görbülékeny lapályra, melynek horpadásai a háttérben úgy csillogtak s tündöklének, mintha gyémántporral lettek volna sűrűn behintve, míg mélyebb fekvésű helyein széles és vertezüstből készítettnek látszó szalagok vonultak végig. Közép-Ázsiában már levén alkalmam hasonló jeleneteket szemlélni, tudtam, hogy e ragyogó, szemképráztató tájkép fényes színezetét, mely rámájának sötétzöldjével oly csodás ellentétben áll, egyedül a sós forrásokból kiömlő patakoknak köszöni, melyek tavasszal szétáradnak, de utóbb a hamar beálló nyári hőség által kiszárítva, vastag lemezt hagynak magok után, hogy azt a rezgő napsugarok tündértükkörré varázsolják át.

– Amott a vadbivalok tanyája – mondá az ifjú mikó a sós-rétekre mutatván.”³⁵

A *Letters and Notes* negyedik leveléből hiányzó tájlemek forrásának azonosítása látszólag nem követel komoly erőfeszítést, ugyanis Catlin a 27. levélben ehhez tökéletesen hasonló vidéket mutat be olvasóinak egy a Teton torkolata közelében elterülő prérin húzódó alacsony dombsortól néhány mérföldnyire:

„Not many miles back of this range of hills, we came in contact with an immense saline, or »salt meadow«, as they are termed in this country, which turned us out of our path, and compelled us to travel several miles out of our way, to get by it; we came suddenly upon a great depression of the prairie, wick extended for several miles, and as we stood upon its green banks, wick were gracefully sloping down, we could overlook some hundreds of acres of the prairie wick were covered with an incrustation of salt, that appeared the same as if the ground was everywhere covered with snow.

These scenes, I am told are frequently to be met with in these regions, and certainly present the most singular and startling effect, by the sudden and unexpected contrast between their snow-white appearance, and the green fields that hem them in on all sides. Through each of these meadows there is a meandering small stream which arises from salt springs, throwing out in the spring of the year great quantities of water, which flood over these meadows to depth of three or four feet; and during the heat of summer, being exposed to the rays of the sun, entirely evaporates, leaving the incrustation of *muriate* on the surface, to the depth of one or two inches. These places are the constant resort of buffaloes, which congregate in thousands about them, to lick up the salt; and on approaching the banks of this

35 KEMÉNY, *Kisregények...*, i. m., 152.

place we stood amazed at the almost incredible numbers of these animals, which were in sight on the opposite banks, at the distance of a mile or two from us, where they were lying in countless numbers, on the level prairie above, and stretching down by hundreds, to lick at the salt, forming in distance, large masses of black, most pleasingly to contrast with the snow white, and the vivid green, which I have before mentioned.”³⁶

Kemény leírásának legfontosabb elemei csaknem hiánytalanul azonosíthatók Catlin szövegében. A nagy terület áttekintését lehetővé tevő „szabad kilátás” („we could overlook some hundreds of acres of the prairie”), a „görbülékeny” lapály „horpadásai” („a great depression of the prairie”) éppúgy említésre kerül, mint a „sós-rétek” („salt meadow”) és a környező zöld vidék megdöbbentő hatású kontrasztja („and certainly present the most singular and startling effect, by the sudden and unexpected contrast between their snow-white appearance, and the green fields that hem them in on all sides”). Taddé a természeti jelenségről adott magyarázata is pontról pontra követi az angol eredetit; az mindkét szöveg szerint a sós forrásokból eredő, tavasszal kiáradó patakoknak („Through each of these meadows there is a meandering small stream which arises from salt springs, throwing out in the spring of the year great quantities of water, which flood over these meadows to depth of three or four feet”), illetve a nyári melegben elpárolgó víz után a talajfelszínen maradó lerakódásnak köszönhető („and during the heat of summer, being exposed to the rays of the sun, entirely evaporates, leaving the incrustation of *muriate* on the surface, to the depth of one or two inches”). A só miatt a hasonló helyeket tömegével felkereső bölényekről szóló részt Kemény ebben a formában nem vette át, de elbeszélése szerint ez magyarázza a vadászat helyszínének megválasztását. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy Kemény egyszerűen beemelte a későbbi szcénát a vadászjelenet környezetleírásába. Haraszthy útirajza azonban szintén bemutat egy a fentiekhez igencsak hasonló vidéket, amelynek deskripciója úgy nyelvi megoldásait, mint a szcéná kontextusát tekintve szintén emlékeztet a *Poharazás alattra*. A magyar utazó is részt vett egy bölényvadászaton, mégpedig – a Catlin negyedik levelében leírttal ellentétben – valóban indiánok, a már említett sauk és fox törzs tagjainak társaságában. Ez, mivel az egész nép élelemmel való ellátását szolgálta, a novellabelivel szemben természetesen nem egy napig tartott; a magyar utazó mintegy kétszázadmagával egy teljes héten át űzte a bölényeket a prérin. A zsákmány elszállítása sem „egyfogatú szekereken”

36 CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 219–220. – A szövegrészt, amely a bölények számára vonzó, így vadászatukra kiválóan alkalmas helyként utal erre a természeti jelenségre, bár erősen lerövidítve, Hegedüs is felhasználta a *Vadászképekben* a Missourin való utazás és a bölényvadászatról szóló szakasz átkötésére: „Csillogó sós patakok szeldelik ezüst szalagok- és sujtásokként a rétek pompás zöldjét, mellyek közelében nagy bivalycsordák vadon s uratlanul legelésznek, nyalva a patakok szélére üledett sót.” (*Bivalvadászat az északamerikai mezőségeken*, i. m., 35.)

történt, mint Kemény fehér prémvadászokból lett indiánjainál; a húst és minden egyebet a nők vitték lovakon, illetve a saját hátukon a vízpartig, ahonnan csónakkal szállították tovább. Haraszthyék vadászata is egy folyó közelében zajlott tehát, de nem a Missouri, hanem a jóval délebbi „Red-folyó” (Red River) partjainál. A két esemény lebonyolítása közti, a bennük részt vevő csoportok kulturális különbségéről árulkodó differenciáknál azonban a szövegek közti kapcsolatok feltárásának tekintetében érdekesebb Haraszthy leírásának két olyan mozzanata, amely Keménynél is megtalálható: a megfigyelői pozíció hegytetőre helyezése, valamint a mindkét szövegben felbukkanó gyémánt-hasonlat:

„Korán reggel mindenfelől harsogó füttyöket hallánk, mik által az indiánok lovaikat szokták összehívni. Elindulván, délnek tartánk s egy magas hegy ormára érvén, gyönyörű látvány lepé meg szemünket. Több százezer holdnyi róna feküdt előttünk, itt ott hófoltokkal. Nem csekély vala bámulásunk e meleg tartományban most havat találni; de a főnök eloszlata tévedésünket, értésünkre adván, hogy amit látunk, nem hó, hanem só. A sós forrásokból felbuzgó víz tudniillik előnti a róna mélyebben fekvő részeit; a víz kipárologván a nap hevében, csak a só marad fenn; mely hó fehérségű s néhol több lábnyira fekszik. Közel ide tartózkodnak a bölények s a só kedvéért gyakran eljönnek e tájra. Ezen völgy mély benyomást tőn reánk. Helyenként a hófehér sófoltok közt fű s apró zöld csemeték kellemesen játszanak a fehér színhez; a forrásokhoz közellevő bokrokat egészen só borítja, s a gallyaikra jegedett sókövecskék gyémántként ragyogának a napfényben. Tapasztalatból tudja az olvasó, milly gyönyörű télen napos időben a zuzmarás fa, s képzelheti, mennyivel elragadóbb vala itt e látvány, hol hófehér foltok váltakozának a hullámozó pázsittal. – E táj megpillantására lovaink is nyeríteni kezdének, miből gyanítók, hogy ez nem ismeretlen előttük.”³⁷

Ennél gyanút keltőbb Kemény – szintén különböző helyszínekre vonatkozó leírások vegyülékének tűnő – Missouri-tájképe. Ennek egyik része ugyanis nemcsak hogy eltér Catlin jól azonosítható szavaitól, mondataitól, hanem felbukkan benne egy oda nem illő elem is, a folyó sodorta uszadékfából és egyéb növényekből álló szigeteken megbújó aligátor képében. A flóra és fauna ábrázolásában kevés konkrétumot említő – a haszonnövények közül a közismert dohány, burgonya és kukorica, ezeken kívül pedig a Catlin művében is szereplő gyapotfa, s természetesen a bölény tartozik ide – novella elbeszélője abban persze nem téved, hogy a szóban forgó hüllőfaj valóban előfordul a kontinensen, de abban már igen, hogy az a Missouri folyóban is honos lenne. A mississippi aligátor – ahogy a muscogean nyelveket beszélő már említett törzsek is – nagyjából a mai Georgia, Alabama, Mississippi, Louisiana és Florida államokban, vagyis az Egyesült Államok Me-

37 MOKCSAI HARASZTHY, *i. m.*, 1844, I. kötet, 205–206.

xikói-öböl környéki, délkeleti területein él. Így tudták ezt a XIX. században is, hiszen a faj egyik első tudományos leírója és rendszerezője, a neves francia zoológus, François Marie Daudin a XIX. század elején megjelent *Histoire naturelle*-jében határozottan állítja, hogy az akkor Louisianaként ismert, a ma ezt a nevet viselő államnál jóval nagyobb, a XIX. század elejéig francia fennhatóság alatt álló terület legmelegebb déli vidékein él csupán, s a Red Rivertől északra már nem találkozni vele: „On ne trouve ce crocodile que dans la partie la plus chaude de la basse Louisiane, car on n'en rencontre plus au dessus de la rivière Rouge.”³⁸ A Red River torkolata azonban, amely az aligátor elterjedési területének északi határa Daudin szerint, több száz kilométerrel délebbre (valahol az északi szélesség 31. fokánál) található, mint St. Louis (körülbelül a 38. fok), ahonnan útnak indulva Catlin és persze Taddé doktor is még hosszú napokon át utaztak nyugati, észak-nyugati irányban felfelé a Missourin. Kemény elbeszélőjével szemben az amerikai szerző persze nem is számol be efféle meglehetősen valószínűtlen találkozásról. Amerikai utazásának élményeiből táplálkozó műveiben többször említi viszont a hullófajt Chateaubriand,³⁹ s az *Atala* egy helyén kifejezetten Kemény novellájához hasonló környezetben.

A beszélfüzér Missourit leíró, meglehetősen hosszú mondatának első fele, valamint a deskripció következő bekezdés eleji folytatása valóban erősen emlékeztet Catlin szövegére:

„For the distance of 1,000 miles above St. Louis, the shores of this river (and, in many places, the whole bed of the stream) are filled with snags and raft, formed of trees of the largest size, which have been undermined by the falling banks and cast into the stream; their roots becoming fastened in the bottom of the river, with their tops floating on the surface of the water, and pointing down the stream, forming the most frightful and discouraging prospect for the adventurous voyageur.

Almost every island and sand-bar is covered with huge piles of these floating trees, and when the river is flooded, its surface is almost literally covered with floating raft and drift wood; which bids positive defiance to keel-boats and steamers, on their way up the river.”⁴⁰

A leírás, amelyet Catlin a *Letters and Notes*ban egy (akár az *Egy kaland a Missourin mellől* illusztrálására is alkalmas) rajzzal is kiegészített, Kemény elbeszélésben így szól:

38 François Marie DAUDIN, *Histoire naturelle générale et particulière: Des reptiles*, tome second, Paris, F. Dufart, an X. [1803], 415.

39 A *Voyage en Amérique*-ben Chateaubriand le is írta a fajt. (Vö. CHATEAUBRIAND, *Voyage en Amérique*, tome I., Bruxelles, de Matte, 1828, 256–257.)

40 CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 17–18.

„Szent Louistól kezdve a partok körül mindkét oldalán megdöntött fákkal van fedve, melyek gyökereiknek vékonyabb szálainál fogva még a földhöz vannak ragadva; de derekaikkal már a vízre borultak, virágba takart lombjaikkal a hullámokat seprik [...] Néhol meg a bőszejármű Missouri, hogy a hajósokat és a környéket rémítse, fővénnyátonyokat emel, s úgy összeköti azokat a közéjek terelt fatörzsek és egyéb uszadékok által, mintha medrét erős töltésekkel örökre elzárni akarná.”

Kemény deskripciójának két, hangsúlyos elemeiben az angol szöveget követő része közé ékelődik be az aligátort említő szakasz:

„...és koronáik körül sívó örvények táncolnak, apró ágokat, növényeket s bokrokat dobálva rájuk, míg ezen idegen terük miatt alásülyednek vagy elsodortatnak, hogy a hullámokon lebegő társaikkal egyesülve egy mozgó szigetet építsenek, melynek alsó rejtekeiben az éhes *alligator* martalék után leskődik, fönnpedig tündér-ernyőt vonnak, s bűbájaik igéző varázsait tartják fel a legszeszélyesebb alakú és színű folyondárok.”⁴¹

Az első pillantásra Catlin szövegével kompatibilisnek tűnő betoldás nem zárólag az oda nem illő hulló miatt üt el a Missouri *Letters and Notes*-ban olvasható bemutatásától. Az amerikai szerző ugyan nem érzéketlen a környezet szépségei iránt, s többször is ír a Missouri partjai mentén elterülő vidék ámulatba ejtő vonásairól,⁴² ám a Kemény átvette deskripció nem tartozik ezek közé; a folyó sodorta fatörzsek az angol szövegben nem varázslatos látványt nyújtó, virágok borította úszó szigetek, bemutatásuk inkább a természet által az ember elé állított akadályokat és veszélyeket hivatott demonstrálni.⁴³ A két, Catlintól származó szövegrész „praktikus” nézőpontjával szemben a középük ékelődő passzusok inkább esztétikai oldaláról ragadják meg (látszólag) ugyanazt a jelenséget. Úgy, ahogy keresztény szellemiségű regényének bevezetéseképp, mint a gondviselés működésének

41 KEMÉNY, *Kisregények...*, i. m., 149–150. – Ha nem is követi szorosan az angol eredetit, az elbeszélés az idézett részt megelőző Missouri-leírásában is felsejlik Catlinnek az átlátszatlan, zavaros, sárga és iszapszínű vízről, valamint a folyó egyedülálló voltáról („The Missouri is, perhaps, different in appearance and character from all other rivers in the world...”) szülő szövege. (Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 17.)

42 Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 18–20. – A *Vasárnapi Újság* közleménye részben átvette Catlin művének ezt a folyó áradásai, az esőzések és a fagy létrehozta, az elbeszélő fantáziáját megragadó, különös alakzatokat formázó iszaphalmokkal borított síkság leírását adó részét (vö. *Bivalvadászat az északamerikai mezőségeken*, i. m., 35.), Kemény szövege viszont csak röviden utal az áradásokra. (Vö. KEMÉNY, *Kisregények...*, i. m., 150.)

43 Ezt a szemléletet fejezi ki Catlin a leírást záró szójátéka is: „With what propriety this »Hell of waters« might be denominated the »River Styx«, I will not undertake to decide; but nothing could be more appropriate or innocente than to call itt he River of Sticks.” – CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 18.

érzéki, a természet pusztító és teremtő erejét, szép és rút jelenségeit egyszerre megtapasztalhatóvá tevő képeként az *Atala* prológiusának Mississipp-i leírásában Chateaubriand is ábrázolja a Louisiana édenkertjét átszelő nagy folyót:

„...c'est le Nil des déserts. Mais la grâce est toujours unie à la magnificence dans les scènes de la nature: tandis que le courant du milieu entraîne vers la mer les cadavres des pins et des chênes, on voit sur les deux courants latéraux remonter le long des rivages, des îles flottantes de pistia et de nénuphar, dont les roses jaunes s'élèvent comme de petites pavilons. Des serpents verts, des hérons bleus, des flammants roses, de jeunes crocodiles s'embarquent, passagers sur ces vaisseaux de fleurs, et la colonie, déployant au vent ses voiles d'or, va aborder endormie dans quelque anse retirée du fleuve.”⁴⁴

A Taddé doktor Missouri-leírásának Catlintől átvett részletei közé illesztett, azok hangulati ellenpontját adó szakaszban Chateaubriand deskripciójának bájos, virágvitorlás úszó szigeteinek képe sejlik fel, még ha azok békésen együtt utazó darvakból, flamingókból, kígyókból és krokodilokból álló állatsereglete a beszélyfűzérben jócskán meg is csappant. Feltűnhet persze, hogy a francia szerzővel ellentétben Kemény nem a 'crocodile', hanem az 'alligator' szót használja. Noha mindkét megnevezés helyes (így a fajt – nyilván rendszertani okokból – 'mississipp-i crocodile'-ként leíró Daudet is utal annak aligátorként való ismertségére), ám az indokolatlannak tűnő névcsere kétségkívül gyengíti a két szöveghely kapcsolatára vonatkozó érv erejét. Már csak azért is, mivel Chateaubriand az *Atalában*, ahogy a többi, korábban már citált művében is, következetes a faj megnevezésében. A sikeres francia regénynek azonban az 1850-es évekig számos fordítása látott napvilágot, s ezek között akad olyan angol változat, amely 'alligator'-ra módosította a fajnevet: „Green Serpents, blue Herons, rose coloured Flamingoes and young Alligators, embark, and take their passage in these ships of flowers, which, for a time, expanding to the wind their golden sails, at last cast anchor, and quietly repose in some sheltered and retired haven of the river.”⁴⁵ Noha mindezzel együtt a kérdéses szöveghely más forrásból is származhat, lehetőségként felmerülhet a francia regény(részlet) angol verziójának ismerete.

44 CHATEAUBRIAND, *Atala, ou les amours...*, i. m., 3–4. – „Ez a sivatag Nilusa. De a természet e jeleneteiben a kellem mindig párosulva van a nagyszerűséggel. Mialatt a folyam középső sodra fenyvek és tölgyek hulláit ragadja a tenger felé, a két oldaláradaton, a partok mentében, pistia- és vízi-liliomból alakult szigeteket látunk fölfelé haladni; rajtok sárga rózsák, mint megannyi kis zászló, emelkednek föl. Zöld kígyók, kék kolcsagok, rózsapiros lángmadarak, fiatal krokodilok utasokként települnek föl e virágbárkákra s az érdekes társaság, arany vitorláit szélnek bocsátván, csöndesen szunyadozva kiköt a folyam valamely félreeső zugában.” – CHATEAUBRIAND, *Atala*, második kiadás, ford. CSIKY Kálmán, Bp., Franklin Társulat, 1903, 4.

45 CHATEAUBRIAND, *Atala*, transl. Richard MARSHALL, St.-Petersburg, Alexander Pluchart, 1817, 5.

(*A barkácsolt szöveg és az elbeszélői hangok*) Az eddigiek alapján annyi bizonyosan kijelenthető, hogy Kemény Zsigmond indiánjai különös szerzetek. Nyelvük különböző nyelvcsaládok idiómáinak keveréke, lakóhelyük a valóságban egymástól távol eső tájak elemeiből alkotott kollázs, viselkedésük hol Észak-Amerika őslakosainak szokásaira emlékeztet, hol – mint a bölényvadászatnál – nem. Az persze erősen kérdéses, hogy mindez bír-e bármiféle jelentőséggel azon túlmenően, hogy – hol valóban megalapozott, hol gyengébben alátámasztható – filológiai adalékokkal szolgál a szöveg lehetséges forrásait, valamint Kemény munkamódszerét, forráskezelési gyakorlatát illetően.⁴⁶ Bizonyos tekintetben a válasz határozottan nemleges: hiszen az a tárgyban folytatott elmélyültebb kutatómunka hiányában is joggal feltételezhető, hogy a XIX. század közepének magyar átlagolvasója (vagy akár a korban gyakran emlegetett úgynevezett művelt olvasó) ugyanúgy nem rendelkezett differenciált ismeretekkel az indián nyelvek és szokások, a kontinens föld- és vízrajza, valamint élővilága tekintetében, mint a jelenbeli. Ennélfogva Kemény eljárása, s az annak köszönhetően előálló dezinformációk – az olvasók döntő többsége a tárgyra vonatkozó hézagos ismeretei miatt képtelen lévén azok azonosítására – valószínűleg a legkisebb mértékben sem befolyásolhatta az erkölcsi eszmék relativitását demonstráló betéttörténet értelmezését. Ebben a tekintetben tehát a források feltárása nem sok hozadékkal kecsegtető, öncélú munka. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Kemény olyan elemekből, s gyakran olyan szövegdarabokból hozta létre a maga Amerikáját, és alkotta meg indiánjait, amelyek – szorosabban vagy lazábban – a korszakban jól ismert művekhez köthetők. Vagyis, ha nem is olvasóinak a tárgyban való jártassága, hanem a többé vagy kevésbé kurrensnek és/vagy klasszikusnak számító, a XIX. századi Európa és Magyarország indiánokról és a „vad” Amerikáról alkotott képének létrehozásában alapvető jelentőségű művek a tájékozottabb olvasók egy részénél feltételezhető ismerete miatt a szerző mégis számíthatott a helyenként szinte brikkollázs-szerűen vegyített források és a köztük lévő ellentmondások, valamint az olykor csakugyan könnyen azonosítható szövegeken végrehajtott változtatások felismerésére, s ebből adódóan az elbeszélői hang megbízhatóságát illető kétely kialakulására.

Noha mindezek ellenére Kemény eljárása talán egyszerűen a sietség számlájára írható, elbeszélésének van néhány olyan mozzanata, amely arra mutat, hogy az jelentőséggel bír a szöveg interpretációjának tekintetében is. Ezek közé tartozik a Missourin felfelé megtett hosszú utazás beszélyfüzérbeli eszköze. Taddéval ellentétben Catlin nem „vitorlás kompon”, hanem gőzhajón utazott.⁴⁷ Ez a módo-

46 Kemény forráshasználatával és az abból adódó, a szövegek interpretációját illető kérdésekkel számos irodalomtörténész foglalkozott, elsősorban persze a szerző e tekintetben legkomolyabb értelmezési problémákat felvető történelmi tárgyú művei kapcsán. Az e vonatkozásban citálható munkák közül itt csak Balázs Mihály *A rajongókról* szóló tanulmányára utalnék. (Vö. BALÁZS Mihály, *Forráskezelés és esztétikum: Megjegyzések Kemény Zsigmond A rajongók című regényéről*, ItK, 2010/4, 315–345.)

47 Ez a tény egyáltalán nem mellékes Catlin elbeszélésében, hiszen a Missouri felső folyásánál élő, gőzhajóval korábban még nem találkozott indiánok reakciói nyújtanak alkalmat az utazó velük kapcsolatos első saját megfigyeléseinek közlésére. (Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 20–21.)

sítás pedig azért meglepő, mivel a magyarul kompnak (révhajó) nevezett jármű nem igazán alkalmas a folyón felfelé való hosszabb utazásra.⁴⁸ Nem így szerepel Haraszthy útleírásában sem, ahonnan talán Kemény beszélyfüzérébe került. Haraszthy egymás után többször is említi a szállítóeszköz nevét, mégpedig elbeszélésének igen fontos pontján, a Mississippi nyugati partján fekvő indián területekre való, az igazi kalandok kezdetét jelentő átlépés kapcsán. Az útleírás szerint az átkelést megelőző éjszakát egy erődben töltő kis kompániát a helyőrség tisztjei kísérték a révig, ahonnan azok már egyedül folytatták útjukat: „Végre elindulánk a tisztek kíséretében, kik a Mississippi kompátjárásáig jöttek velünk. Itt búcsút vevén tőlünk, mi a kompra lovaglánk, s a komp nagy sebességgel haladt a túlpárt felé, míg mi szíves gazdáinknak köszöneténk s ők zsebkendőikkel intének végbúcsút a távozóknak.”⁴⁹ Noha szándékolt volna nem igazolható, a talán két forrás vegyítéséből megalkotott, a folyón felfelé sok száz mérföldnyi távolságot megtevő komp elbeszélésbeli szerepeltetése mindenesetre olyan elem, amely alkalmas arra, hogy kételyeket ébresszen az olvasóban a narrátor kompetenciáját vagy szavahihetőségét illetően.

Hasonló a helyzet a *Letters and Notes* bölényvadász epizódjának némiképp el-túlzott kiegészítésével is, amely szerint Taddé doktor – kivívva az ifjú miko elismerését – lóháton ülve rajzolja le az őt üldöző sebesült bikát:

„Egy óriási bikát szemeltem ki, mely a nyáj királyának látszott, lihegő orrrlyukain lángot futt, és széles homlokának szarvait visszafordítva merészen tenkintett felénk, s a tömeg által inkább tolaték, mint maga ment.

Ellene rohantam, bár egészen más oldalon volt.

Döfötve, taszítatva, emeltetve, hogy nem tudám: lovamon ülök-e vagy vadbivalon, végre a nyargaló nyáj közt hozzá közel juték, s fegyveremet rácsattintám.

Golyóm találá, mert lehökkent; azonban ismét fölemelkedék, s kihívón forgatá nyakát, mintha keresné ellenségét. Ő hátramaradt, társaim eltűntek, s csak a sötét porfelleget mutatá a vadak s vadászok nyomait.

Felém tartott.

48 A Czuczor–Fogarasi-szótárban a jármű Kemény elbeszélésével nagyjából egykorú meghatározása így szól: „Talpforma vizi készület, jármű, melynek két oldalt mintegy karimája vagy on, s orra és fara kevéssé felgömböd. Ezt keskenyebb folyókon szekerek, barmok és emberek szállítására használják, s a két parton kifeszített általkötél segítségével huzzák vagy tolják a víz ide-oda.” (*A magyar nyelv szótára*, harmadik kötet, készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, Pest, Emich Gusztáv, 1865, 947.) A bölényvadász-jelenetben – és másutt – Catlin is használja a ’ferry’ szót, de a szokványos értelemben, mint a folyón való átkelés eszközét. (Vö. CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 25.) A vitorlával felszerelt komp persze létező jármű, közlekedtek ilyenek a XIX. században a Balatonon is. A „vitorlás komp” kifejezést korábban Vörösmarty is használta *A füredi szívhalászat* című elbeszélésében.

49 MOKCSAI HARASZTHY, i. m., 1844, I. kötet, 140–141.

Puskámat megint reá akarám sütni, midőn észrehevém, hogy sántít, mert lapockáját zuztam szét.

Lovam tehát könnyen kikerülheti rohanásait, gondoltam, s azzal vállamra vetvén fegyveremet, körüle kezdék forogni, ingerkedvén vele és félreugorva, ha megtámadott.

Mihelyt pedig dühe tetőpontra hágott, tárcámat elővettem, s különböző helyzetekben rajzoló le őt, paripám éles elméjére bízván, hogy a veszély körén kívül tartson.

Alig lehet valakinek képze e megsebzett bős állatról, mely sejté, hogy nem menekülhet többé, de életét drágán akarta eladni.

Nagy, kerek szemei vérpirosak voltak; hosszú, bozontos serénye csaknem földig ért, száját kitátá, torkából és orrából forró gőz és vér omlott, mihelyt meghajlék, hogy reám rohanjon...

Rajzom épen elkészült, midőn valaki csendesen érinté vállamat.

Az ifjú mikó volt.

– Neked *manitto* erős lelket adott. Szivedet acélból készíté. Sokszor valál a halál markában.

– Nem vettem azt észre – válaszolám.

– De én rég nézem a buffalo megtámadásait, melyek veszélyesek voltak, mint a ros szellemeké, midőn a sötét fellegekből nyilaikkal reánk irányoznak... Azonban jer, távozzunk. A fáradt vad többé nem védheti magát, máris földre hanyatlott, s húsa, éve miatt, ugy sem izletes...⁵⁰

A jelenet a Keménynél olvashatóval csaknem azonos elbeszélése az angol eredetiben így szól:

“I had discovered a huge bull whose shoulders towered above the whole band, and I picked my way through the crowd to get alongside of him. [...] I dashed along through the thundering mass, as they swept away over the plain, scarcely able to tell whether I was on a buffalo’s back or my horse – hit, and hooked, and jostled about, till at length I found myself alongside of my game, when I gave him a shot, as I passed him. [...]”

I turned my eyes in the direction where the herd had gone, and our companions in pursuit, and nothing could be seen of them, nor indication, except the cloud of dust which they left behind them. At a little distance on the right, however, I beheld my huge victim endeavouring to make as much head-way as he possibly could, from this dangerous ground, upon three legs. I galloped off to him, and at my approach he wheeled around – and bristled up for battle; he

50 Vö. KEMÉNY, *Kisregények...*, i. m., 153.

seemed to know perfectly well that he could not escape from me, and resolved to meet his enemy and death ad bravely as possible.

I found that my shot had entered him a little too far forward, breaking one of his shoulders, and lodging in his breast, and from his very great weight it was impossible for him to make much advance upon me. As I rode up within a few paces of him, he would bristle up with fury enough in his *looks* alone, almost to annihilate me; and making one lunge at me, would fall upon his neck and nose, so that I found the sagacity of my horse alone enough to keep me out of reach of danger; and I drew from my pocket my sketch-book, laid my gun across my lap, and commenced taking his likeness. He stood stiffened up, and swelling with awful vengeance, which was sublime for a picture, but which he could not vent upon me. I rode around him and sketched him in numerous attitudes, sometimes he would lie down, and I would then sketch him; then throw my cap at him, and rousing him on his legs, rally a new expression, and sketch him again.”⁵¹

A szcena az állat fenségés és egyben ijesztő látványának Keménynél is megtalálható leírásával, majd a társaság többi tagjának visszatérésével folytatódik. A szövegek nagy fokú hasonlósága mellett azonban megfigyelhető néhány apró, ám elbeszélők önjellemzése tekintetében mégis jelentős különbség. Catlin mindvégig hangsúlyozza a valóban félelmetes és harcra kész, de sebesülése miatt csaknem mozgásképtelen állat tehetetlenségét („I found that my shot had entered him a little too far forward, breaking one of his shoulders, and lodging in his breast, *and from his very great weight it was impossible for him to make much advance upon me.* [...] He stood *stiffened* up, and swelling with awful vengeance, which was sublime for a picture, *but which he could not vent upon me.*”). Rajzait ugyan valóban lóháton készítette, de nem a bölény elől menekülve, hanem – ugyan többször pozíciót váltva – vélhetően álló helyzetben („I rode around him and sketched him in numeruos attitudes, sometimes he would lie down, and I would then sketch him...”).⁵² Tette nem is vált ki csodálatot, a visszatérő társaság egyszerűen kineveti a zöldfülű vadászt az ehetetlen húsú öreg bika elejtéséért.⁵³ Taddé ellenben a szituáció veszélyességét hangsúlyozza, s annak elbeszélése nemcsak önnön lelkierejét és hidegvérét ma-

51 CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 25–27.

52 Ez a *Vasárnapi Újság* közleményéből is egyértelműen kiderül: „Páripám öszönében bízva, néhány lépésnyire közeledém, [...] elővettem rajz-könyvemet s az előttem mereven álló állatot rajzolni kezdém [...] Halkan körülnyargaltam, s a legváltozóbb helyzetekben lerajzoltam. Majd lefeküdt majd felegyenesedett s ismét fáradva lehasalt [...] Még nyugalmasan rajzolám vadamat, midőn M’Kenzie s társai fáradt lovaikat kantárszáron vezetve, felém közeledtek”. – *Bivalvadászat az északamerikai mezőségeken*, i. m., 36.

53 „And beeing seated together for a few minutes, each one took a smoke of the pipe, and recited his exploits, and his ‘coups’ or deaths; when all parties had a hearty laugh at me, as a novice, for having aimed a tan old bull, whose flesh was not suitable for food...” – CATLIN, *Letters and Notes...*, i. m., vol. 1., 27.

gasztáló hengegésnek tűnik, hanem mivel azt sugallja, hogy rajzát a dühöngő bika elől minduntalan kitérve készítette, az alig hihető, a narrátor megbízhatóságával kapcsolatban gyanút keltő túlzásnak hat.

A Taddé elbeszélői hitelességét illető kétely nem pusztán történetének kompilált voltán, torzításain és túlzásain alapul, azt már a keretelbeszélés is előkészíti. Ennek névtelen narrátora gyanakvással tekint a társaságnak „nagy és bölcs utazó”-ként bemutatott doktorra; számára az egyszerűen ügyes manipulátornak tűnik, aki valójában nem alapos tudományos ismereteivel és széles körű tapasztalataival, csupán mindezek hatásos színlelésével „uralkodik a társaság szellemén”:

„Vannak határozott jellemű és magas észtehetségű egyének, kik iránt elismerésünk mellett sem tudunk elég tisztelettel lenni; míg viszont néha azok, kik a charlatanság gyanuja alatt állanak, külsőjük és modoraik által mindnyájunktól, ha velük érintkezünk, annyi figyelmet csikarnak ki, mintha ők volnának a szellemvilág óriásai, s csak azért jelennének meg köztünk, hogy törpeségünk érzetét keblünkben fölelevenítsék.

Ily ámító tulajdonokkal birt Taddé.”⁵⁴

A szerelem és házastársi hűség kérdése körül folyó vita eldöntésére viszont a doktort a társaságba bevezető Bánházy Artúr éppen tudása és tapasztalatai miatt tartja őt a legalkalmasabb döntőbírónak: „Ha csupán egyéni tapasztalásaitokból akarjátok a szőnyegre vont nagy kérdést eldönteni, akkor én töletek Taddé doktorra hivatkozom, miután ő kétségkívül többet látott s észlelt, mint mi együttvéve.”⁵⁵ Az ítékezés feladatát a doktor elhárítja, de az ehelyett előadott két történet célja és elmondásuk legitimációja ugyanaz marad: azokat állítása szerint saját úti élményei sorából választja, vagyis olyan *valós példák*ként vezeti elő, amelyek az exemplum retorikai funkciójának megfelelően alkalmasak arra, hogy a hallgatóság (és az olvasó) maga jusson el a belőlük adódó konklúzióhoz. Taddé azonban jellemző módon nem egy, hanem két különböző lehetséges befogadói stratégiát kínál fel a kompániának, amelyek közül csak az egyik felel meg az előadás korábban rögzített céljának, s a szövegekkel kapcsolatos ezen alapuló elvárásoknak. A történetébe belekezdő mesélő első javaslatával („Vonjanak önök belőlök, ha tesszik, következtetést vitatkozásainkra”) szemben a másodikként felvetett használati mód („vagy – mi még sokkal jobb – általában engedjék magukat feltétlenül át a benyomásoknak, melyek kedélyeikre hatni fognak, nem kérdezvén, honnan indultak azok ki, s minő irány felé vezetnek”) kifejezetten eltereli a figyelmet az eredeti funkcióról, vagyis arról, hogy az elbeszéléseknek a vita eldöntését kellene szolgálniuk, s azok élvezetére, végső soron poétikai konstrukcióként való befogadásukra szólít fel.⁵⁶ A kettő közötti különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy míg az előbbi esetben a narráció elemeinek faktikusan igazolhatónak kell

⁵⁴ KEMÉNY, *Kisregények...*, i. m., 144.

⁵⁵ *Uo.*, 148.

⁵⁶ *Uo.*

lenniük – hiszen ennek hiányában a belőlük levont következtetések is hamisak lennének –, és a hallgatóság elvárásai szerint a doktor saját tapasztalatain kell nyugodniuk, vagyis ez a használati mód eleve és szükségszerűen feltételezi az elbeszélő és az általa elmondottak megbízhatóságát, addig a másodikként felvetett lehetőség tekintetében mindez nem igazán bír jelentőséggel. Ez utóbbi esetben a megfelelő megformáltság adja meg az elbeszélés értékét; nem kell tényszerűen igaznak lennie, elegendő, ha megteremti ennek látszatát, vagyis – bizonyos poétikai elvárásoknak megfelelően – valószerűnek mutatkozik. Taddé leleményes kompilációja ezt az igényt ki is elégíti, s a társaság tagjai reakcióikból sejtethetően ennek megfelelően értelmezik azt.

A keretelbeszélés névtelen narrátora magát a Missouri melletti kalandot nem kommentálja ugyan, nézőpontja a poharazás alatti vita alapján mégis rekonstruálható. Ő ugyanis nemcsak Taddéval szemben mutatkozik bizalmatlannak, de éppen az annak narrátori fellépésére alkalmat szolgálta vitapont kapcsán állítja szembe a maga értelmezői karakterét a társaság többi tagjával: „Mert az életről az életből okoskodom, s ez ritkán emelkedik a költészet éterébe.”⁵⁷ Az ügyesen alakított, kalandos és egzotikus indiántörténet pedig éppen ennek nem tesz eleget; nem tapasztalatokon nyugszik, hanem a valósághoz közvetett módon, más szövegeken keresztül kapcsolódó, invenciózusan megszerkesztett mese. S bár előadója leleményes „költő”, akinek elbeszélői módszerét hallgatóinak reakciója is affirmálja, a vita situációja, illetve a *Poharazás alatt* névtelen narrátora perspektívájából nézve mégis csupán sikeres impostor.

Noha a keretelbeszélés gyanút kelt a doktor mint narrátor szavahihetősége tekintetében, nem hagyható figyelmen kívül, hogy figurája kizárólag szubjektív nézőpontból jelenik meg. S ha a *Poharazás alatt* „tárgyilagos irányú” narrátorától származó portré hihetőbbnek tűnik is, mint amivel a vele homlokegyenest ellentétes karakterű, egzaltált és képzelődésre hajlamos Bánházy Artúr szolgál a Taddét szintén szerepeltető korábbi beszélyfüzér, az *Alhikmet, a vén törpe* romantikus-ironikus elbeszélőjeként, elfogulatlanságát nem igazolja semmi. Sőt, Taddé róla adott, s önmaga által is megerősített jellemzése felveti a beszélyfüzér két narrátorának karakterbeli hasonlóságát, mégpedig éppen a disszimulációra, a valóságtól manipulatív céllal, önmaguk elfogadtatása érdekében való eltérésre mutatott hajlam tekintetében:

„Tehát én attól vagyok áthatva, hogy e társaságban önt téríthetném legkevésbé meg; mert nézete alig különbözik az enyimtől. Vagy csalódtam-e, ha önt tárgyilagos irányúnak hiszem, de aki, hogy hideg különccnek és izetlen kétkedőnek ne tartassék, szeretné magát eszmék és formák által exaltálni, bár kedélye a valódi lelkesedésre igen nyugodt és ábrándtalan?

Megdöbbszemtem a csodálatos határozottságon, mellyel jellememet körvonalmazta ezen idegen, kit akkor láttam először. Sejtém, hogy ál-

lításában sok igaz van. S mennyire valaki saját énjéről tisztán ítélhet, álnokság nélkül alig tagadhattam volna, hogy szívem hidegebb, eszméim prózaibbak, gondolkozásom kétkedőbb, mint másokkal elhittetni akarnám.”⁵⁸

Így, noha mind a keretelbeszélés, mind a Missouri melletti kaland brikolázs-jellege ez utóbbi ügyesen előadott hazugság voltát sejteti, az már korántsem egyértelmű, hogy kinek a hazugságáról van szó. A kérdés megválaszolása azon múlik, hogy az észak-amerikai indiánokról szóló elbeszélést valóban Taddének tulajdonítjuk-e, s az együtt töltött este szubjektív nézőpontból előadott történetéhez csatolt „hiteles dokumentumként” fogadjuk el, vagy a keretelbeszélés narrátorának szólamához tartozó, a doktor jellemére vonatkozó elmarasztaló ítéletet alátámasztó ethopoeiának véljük, s mint ilyet manipulált/romlott szövegnek tekintjük. Ennek eldöntésére azonban a *Poharazás alatt* szövege nem ad lehetőséget olvasói számára.